

„Fons, skepsis, lex”

Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőös Makl Ferenc tiszteletére

*SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék
Szegedi Középkorász Műhely
Szeged 2010*

A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia – Magyar Országos Levéltár – Szegedi Tudományegyetem Medievalisztikai

Kutatócsoportja

Szegedi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar

Szegedi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézete

Szegedi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar Történeti Segédtudományok Tanszéke

Szegedi Középkorász Műhely

Szerkesztette:

Dr. Almási Tibor

Révész Éva

Dr. Szabados György

Címlap festményei:

Juhos-Kiss Sándor

Fénykép:

Segesvári Csaba

© a szerzők

© a szerkesztők

Egy régész történetiségéről
– Kritikai észrevételek Fodor István újabb írásai kapcsán –

A nemzetként megélt múlt kezdeteinek kutatása olyan általános emberi jellemvonás, amit az önazonosság-keresés vágya éltet. A különböző helyen, korokban élt és élő közösségek eredetkeresései végeláthatatlan változatosságban nyilvánultak és nyilvánulnak meg.¹ Kezdve azon, hogy hol s mikor váltotta fel (vagy inkább egészítette ki?) a mitikus megközelítésmódot a tudományos vizsgálat; mely esetekben meddig tudunk visszatekinteni egy körülhatárolható etnikai csoport múltjában; mikor beszélhetünk népekről, s mikor nemzetekről. Az ész-alapú megismerés jegyében eltelt utóbbi negyed évezred alatt a kérdések mind határozottabb formát öltöttek, egyszersmind finomodtak. A kutatókat egyre erősebben foglalkoztatták az egyes forráscsoportok és tudományterületek illetékességi körének meghatározása. A gyors iramban gyarapodó szakirodalomból bevezetésül az új évezredben közölt, hazai megjelenésű munkák között szemlézek.

Sinor Dénes tollából rövid, de a további kutatáselmélethez nélkülözhetetlen tanulmány jelent meg 2005-ben az etnogenezis felderítésére hivatott négy tudományág – az írott kútfőket vallató történettudomány, az összehasonlító nyelvészet, a régészet és az embertan – előnyeiről és hátrányairól. A neves orientalista „rendhagyó” módon legmegbízhatóbbnak a történeti szövegekből nyerhető ismereteket tartja; igen mértéktartóan viszonyul saját tudományágához, amikor nyelvészként hangsúlyozza, hogy írásos emlékek nélkül nem lehet a nyelv történetére következtetni; a legtávolabbi visszatekintés képességét ugyanakkor a régészeti és embertani emlékeknek tulajdonítja. Az egyes forráscsoportok hiányosságaira – az írott szövegek adatai sokszor tévesek, a nyelvészet nem képes nyelvemléktelen korok előtt időmeghatározást adni, az archeológia és az antropológia leletei önmagukban nem etnospecifikusak – is kitér, illetve rámutat arra, hogy a különböző forráscsoportokból levonható tanulságokat némelykor nem lehet összehangolni.² A publikációk sorát a régészettudomány képviselői folytatják. 2006-ban Bálint Csanád nagy tanulmányt szentelt a kora-középkori ethnosz kutatásának, a megismerés lehetőségeinek és korlátainak. Az etnikum jellemzőinek sorra vétele után Sinorhoz hasonlóan Bálint is tudományterületek szerint halad áttekintésében. A régész akadémikus kritikusan áll az írott kútfők adataihoz; igaz, a jelmondatként is felfogható „*omnium dubitandum esse*” gondolat a többi általa megjelölt kategória – nyelv (nép-, személy- és helynevek), az anyagi kultúra (régészeti anyag, fegyverzet, viselet, külön a hajviselet), a folklór, az embertan, valamint a történeti genetika – elemzésekor is erősen érvényesül.³ A korábbi közvélekedéshez képest meg-

• A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Az etnikai-nemzeti tagolódás egyetemességét, s a kutatói látásmód lehetséges tárgyilagosságát találóan jeleníti meg Thomas Hylland Eriksen szociálanropológus: „*etnikai csoportok és nemzetek mindenütt léteznek, az antropológusok saját társadalmában éppúgy, mint bárhol máshol.*” ERIKSEN 2006. 328. Más vonatkozásban Hoppál Mihály az állandó kutatói önreflexió fontosságára int. HOPPÁL 2010. 9.

² SINOR 2005. 3–14.

³ BÁLINT 2006. 277–347.

győzően érvel az egyetlen vonalú etnogenezis, továbbá a nyelv és a tárgyi kultúra automatikus etnikumjelölő mivoltával szemben.⁴ Ez utóbbi tekintetben hasonló eredményre jut, mint Sebastian Brather. A német régész könyvének egyik fejezete ugyancsak 2006-ban jelent meg magyarul. Brather a kutatásban honos etnikai értelmezés mindenható erejével leszámolva a leletek alábbi értelmezési szintjeit különíti el: 1. antikvárius, illetve pozitivista sík (tárgytipológia); 2. struktúratörténeti, illetve kultúranropológiai sík (kulturális, társadalmi és gazdasági szerkezetek, viszonyok); 3. eseménytörténeti, illetve „historikus” sík (politikai, etnikai, jogi következtetések). Értelemeszerű, hogy a forrásokra épülő három szinten „felfelé” haladva fokozódnak a kételemek.⁵ 2006-ból Takács Miklós kutatástörténeti dolgozata más miatt említendő e helyt. A magyarok létszámáról, az Árpáddal beérkezők és a helyben találtak számarányáról (illetve az ezzel összefüggésbe hozható) életmódjáról szóló elméleteket három válaszlehetőség köré rendezte: a magyarság 1. kis létszámú fegyveres nomád elitként talált új hazát, s benne idegen ajkú, többségben levő lakosságot; 2. legalább közepes nagyságú etnikai közösségként írható le (földművelő-állattartó); 3. Árpád népe kis létszámú, fegyveres elitként jelent meg a Kárpát-medencében, ahol jelentős számú magyarul beszélő alaplakosságot talált („kettős honfoglalás” elmélete, többirányú etnogenezis).⁶ Takács széleskörű olvasottságon alapuló előadása a hangvétel miatt is rokonszenves. Különösen megszívlelendő a minőségelv elsőségét valló gondolata: „*az igazság nem lehet a számbeli többség monopóliuma.*” További intelemként veendő, hogy „*az egyes elméletek cáfolatának a módja nem a megjelentetésük elfojtása, hanem az érvrendszerük bírálata kell, hogy legyen.*”⁷ A X. századi magyarsággal foglalkozó régészet kutatástörténete 2007-re könyv formájában jelent meg. E hasznos munka szerzője Langó Péter a módszertani fejezetekben a „kevert érvelés” – vagyis a különböző természetű (például írott és régészeti) adatok egymás által történő értelmezése – buktatóira is rámutatott. Langó azt is megállapította, hogy a régészet a természettudományok módszereihez közelít, s így egyre távolodik a filológusi háttérű történettudománytól, a régészet eredményei ezért csak megszorításokkal illeszthetők történeti összefoglalásokba, ugyanakkor a kronológia kialakításában változatlanul alapvető szerepet játszanak.⁸ Ha mindehhez hozzávesszük Révész Lászlónak a régészeti és a természettudományos keltezés összehangolhatóságáról a X. századi sírok példáján készített elemzését,⁹ valamint Szentpéteri József diagrammokkal és térképekkel is szemléltetett írását az avar-kori lelőhelyek keltezési anomáliáiról,¹⁰ akkor csak egyetérteni lehet Vásáry István meglátásával. „*A második világháború előtt a nyelvészek apoteózisa folyt a magyar őstörténetben, manapság mintha a régészek vették volna kezükbe az irányítást. Egy biztos: a magyar őstörténet se nem csak nyelvészet, se nem csak régészet, hanem ezek együtt és sok más is. Egy-egy rész kérdést persze lehet nyelvészeti vagy régészeti megközelítéssel tisztázni, de a szintézis munkája alapvetően történeti feladat.*”¹¹

⁴ BÁLINT 2006. 294–334.

⁵ BRATHER 2006. 23–72.

⁶ TAKÁCS 2006. 67–68., 78.

⁷ TAKÁCS 2006. 79–80.

⁸ LANGÓ 2007. 169–180. A vegyes érveléssel való keltezés buktatóinak ismertetésekor Bálint Csanád elméleti fejtegetéseire támaszkodott, aki a módszer kritikáját az avarok példáján végezte el. BÁLINT 1995. 245–248.

A X. századi leletanyag értelmezési lehetőségeiről és nehézségeiről l. LANGÓ 2007. 213–258.

⁹ RÉVÉSZ 2006. 411–440.

¹⁰ SZENTPÉTERI 2006. 455–496.

¹¹ VÁSÁRY 2008. 12–13.

Ettől a megállapítástól, de főleg a fent idézett útkeresések irányaitól eltér Fodor István véleménye, aki 2006-ban egy nagyobb elméleti igényvel fellépő tanulmányt közölt a régészet történetiségéről. Álláspontját hamar világossá teszi: a régészettudomány történeti jellegű, körültekintő alkalmazással néptörténetbe is beleszólhat, sőt a helymeghatározás és az időrend kérdésében szava perdöntőbb, mint a nyelvészeté, vagy esetenként a nehezen értelmezhető írott forrásoké. Fodor mindezt az őstörténelem példáján kívánja bemutatni. Ennek kapcsán célként jelölte meg több olyan kérdés tisztázását, „*ahol megalapozatlan történeti téveszmék terjedtek el, amelyek a régészeti adatokkal egyértelműen cáfolhatók.*”¹² A régész szerző érvelésének határfoka leginkább korai néptörténetünk két összefüggő kérdésén, jelesül Árpád magyarjai és a helyben talált avarság továbbélésének mérlegelése láttán szemléltethető. Mivel nincs régész képzettségem, ezért megállapításaim csak a *történeti* igényű következtetésekre szorítkoznak, egyúttal kitérek a szerző fogalomhasználatának más írásait szintén jellemző jegyeire is. A régészeti és embertani szakirodalomban végzett szerény tallózásomat kizárólag szemléltetésül szánom arra nézvést, hogy más kutatók milyen mintavétellel, illetőleg milyen megfontolások alapján milyen következtetésekre jutottak.

A Kárpát-medencében megtelepedő magyarok és a helyben talált népesség egymáshoz mért létszamarányáról nincsenek összevethető adataink. (Az itt talált lakosok nyelvi/etnikai megoszlásáról még kevésbé.) A magyarok esetében egyedüli fogódzót a X. század elejéről származó, de eredeti szövegemlék híján kizárólag másolatokból ismert Dzsajháni-hagyomány passzusa jelent: eszerint a magyarok „k.nd.h” méltóságnevű főnöke húszezer lovassal vonul ki.¹³ Hogy aztán az össznépséggnek mekkora hányadát tette ki a hadviselő állomány, ezt ki-ki a maga elmélete szerint jelölte meg; a kutatás jórészt százezer és félmillió közé tette Árpád népének lélekszámát.¹⁴ Ehhez képest a teljes politikai széttagoltságában élő IX. századi Kárpát-medence ekkor a görög és a latin írásbeliség látókörének peremvidékén helyezkedett el;¹⁵ semmi meglepő sincs abban, hogy az itt élők lélekszámára egyetlen feljegyzés sem utal. Ezért nem lehet tehát a teljesség igényével összehasonlítható számszaki becsléseket tenni.¹⁶ Más szempontok alapján szokás mérlegelni az ősbibb lakosságnak a magyar etnogenezis 895 utáni szakaszában betöltött szerepét. A helyben talált etnikumok közül értelemszerűen az avarságra irányult a legnagyobb figyelem: részint azért, mert az avarok a magyarsághoz hasonlóan ugyanabból a steppei kultúrkörből érkeztek, részint azért, mert ők egyesítették elsőként tartósan a Közép-Dunamedencét, ilyenformán Avarország államiságát tekintve Magyarország egyfajta politikai előképévé vált.¹⁷

¹² FODOR 2006a. 89.

¹³ MEH. 86.; HARMATTA 1998. 135.

¹⁴ L. pl. GYÖRFFY 1963. 46–47.; KRISTÓ 1995. 135. Az e két határértéket is túlhaladó becslések új és alapos kutatástörténeti összefoglalását l. TAKÁCS 2006. 68–69.

¹⁵ Azt a sajnálatos forrástani körülményt, amely szerint a késő antikvitástól a XI. századig nincs egységes, belső keletkezésű írásbelisége a Kárpát-medencének, nem lehet túlhangsúlyozni. Erre Szádeczky-Kardoss Samu hívta fel a figyelmet. SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. 6–7.

¹⁶ E tényről függetlenül Györffy György elég magabiztosan közölt egy aránybecslést: szerinte az itt talált teljes népesség a felét tette ki a beérkezőknek, előbbi létszámát 200 ezerre, utóbbiét 400 ezerre tette. Kristó Gyula joggal mutatott rá arra, hogy az őslakosság lélekszámának megállapításához semmi támpontunk sincsen. GYÖRFFY 1963. 48.; KRISTÓ 1995. 142. Legújában Makk Ferenc igen óvatos fogalmazással élve becsülte Árpád magyarjait 100–120 ezer, a helyben találtakat 150–250 ezer főre. MAKK 2009. 55.

¹⁷ Az avar állami és etnikai hagyaték tárgyában hasonló irányba mutató gondolatot közölt szinte egy időben egy filológus-történész és egy régész. Mindketten más-más forráscsoport felől közelítve jutottak arra a meglátásra, hogy az avarok részt vettek a magyarság további alakulásában. SZÁDECZKY-KARDOSS

Árpád magyarjainak Árpád-kori folytonossága és a helyben talált avarság továbbélése ennek értelmében vált összefüggő etnogenetikai kérdéskörre; e kérdéskörön belül jelentkezik az „avar” néven nevezett nép (legalább egy részének) magyarságát feltételező, László Gyula révén elterjedt „kettős honfoglalás” elmélete.¹⁸ Fodor István e tárgyban elutasító álláspontot képvisel. Úgy véli, hogy az avarok műveltsége minden korszakában jól ismert, s alapvetően különbözik a X. századi magyar emléktől. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a magyarság a IX. század végén telepedett meg, és nem korábban. A későavar népesség nagy tömegű X. századi továbbélése nem mutatható ki, így a „kettős honfoglalás” elmélete, úgymond, nem igazolható.¹⁹ Fodor ezen a ponton ellentmondásba került saját magával. Mert egyfelől megjegyzi, hogy a magyarság anyagi kultúrája folyamatosan változott, másfelől bizonyító erőt lát abban, hogy a X. századi magyar különbözik a korábban itt élő avarokétól. Csakhogy egy esetlegesen régebben beköltözött „magyar” népességtől mi alapján várja el Fodor azt, hogy annak régészeti műveltsége megegyezzen a X. századival? Éppen az egyezés lenne gyanús, hiszen, mint hangsúlyozta, az anyagi kultúra folyamatosan változott. Közvetlenül kell utalni Bálint Csanád meglátására, aki az elkülönülten élő magyar néptömbök példáján szemlélteti azt, hogy az etnikai összetartozás-tudat és a tárgyi kultúra folytonossága mennyire eltérhet egymástól: „*a követjárások a transzkaukázusi szavárdokhoz, s a valamilyen formában élő kapcsolat a Magna Hungariában visszamaradtakkal már csak egy történeti tudat diplomáciai síkon jelentkező megnyilvánulásai voltak, miközben a kultúraváltás – legalább is az anyagi javak tekintetében – már a 10. század elején lezajlott.*”²⁰ Azon persze lehet – sőt a keltezés bizonytalanságát tekintve kell is – vitatkozni, hogy ez a változás tényleg ily gyorsan ment-e végbe, illetve a Kárpát-medencei magyar hagyaték teljes vetülete egyforma gyorsasággal változott-e, tekintettel arra, hogy a kultikus szokások temetkezésben tapasztalható lenyomata mögött elvileg mélyebb hagyománybeli kötődés áll, mint amit a használati tárgyak, vagy az ékszerek iránt érzett egykori tulajdonosuk. Azt viszont nem nehéz belátni, hogy a keresztény Julianus barát bizonyosan egy, az övéhez képest más anyagi és szellemi műveltségű pogány magyar közösségre talált 1235 folyamán: ugyanakkor a Kárpát-medencéből jött domonkos szerzetes és a Magna Hungaria-beli magyarok magyarsága egyaránt kétségbevonhatatlan. Nem lehet tehát sematizálni a változás ütemét,²¹ hiszen minden földrajzi-politikai környezet, kölcsönhatás egyedi jelenség.

A tárgyi hagyaték időben visszafelé haladó követése során is képes volt Fodor István önellentmondásra jutni. Ezt a módszert az uráli népek többségénél használhatónak véli, de éppen a magyarok példáját állítja vele szembe: úgy tartja, körükben ez azért alkalmazható nehezen, mert míg az uráliak műveltsége stagnált, addig a magyaroké a környezetükben élő népekéhez hasonlóan állandó fejlődésben volt. Kevéssel alább mégis előkerül egy szinte egyedüli etnikumjelölő „csodafegyver”: a változásnak leginkább ellenállni képes temetkezési szokásrendszer. Mint mondja, Baskíriában és Tatárföldön kerültek elő VI–X. száza-

1996. 29.; TOMKA 1997. 74–75. A IX–X. századi avarság létének írott kútfőkkel történt meggyőző erejű bizonyítását l. OLAJOS 2001.

¹⁸ LÁSZLÓ 1978.

¹⁹ FODOR 2006a. 94.

²⁰ BÁLINT 1994. 45.

²¹ Nem sokkal fentebb Fodor még abban láttatta a régészet néptörténeti érvényének általános tanulságát, hogy „nem létezik mindenre és mindenütt alkalmazható általános szabály, mindenütt konkrét régészeti emléktanyát kell vizsgálni, s konkrét népcsoportokkal kell megkísérelni azonosításukat.” FODOR 2006a. 93.

di temető, amelyek temetkezési szokásaikban oly közel álltak a honfoglalókhoz, hogy azok magyar volta aligha kétséges.²² E határozott kijelentéséhez képest mind az időben visszafelé történő nyomozás hatótávolságával, mind a temetkezési szokások konzervatívizmusával szemben komoly elvi kritika merült fel a régészek körében.²³

Az avarok továbbélésének lehetséges mértékét az alábbi szinten jelöli ki Fodor: egyes avar csoportok kétségkívül megérték a magyarok bejövetelét, de az etnikai fejlődés későbbi irányát nem ők határozták meg. E tételének alátámasztására a filológiai alapú történetkutatás eredményeivel is vitába száll. Mindenek előtt azt kell tekinteni, milyen pontosan értelmezi az általa bírált nézeteket. Regino prümi, majd trieri apát 908-ban bevezetett krónikája a pannónok és avarok pusztáin („*Pannoniorum et Avarum solitudines*”) kóborló magyarokat említi.²⁴ Ezt a kitételt Szádeczky-Kardoss Samu úgy értelmezte, hogy az avarok pusztái nem tekinthetők „*az avaroktól lakatlanul hagyott, hanem ellenkezőleg nomadizáló avarok által benépesített területnek.*”²⁵ Fodor szerint Szádeczky-Kardoss olvasatában „*Regino híres leírása az avar pusztaságról valójában nomád avarok által sűrűn lakott észak-alföldi területet jelöl.*” Ellenvetése a következő: nem élhetett nép tartósan úgy egy területen, hogy ne hagyott volna régészeti nyomot, és a mára már jól átkutatott vidéken nyoma sincs nagy sírszámú temetőnek, csak szegényes, megtelepült életmódról valló települések váltak nagyobb számban ismertté az utóbbi évek ásatai során.²⁶ Fodor István olyasmit tulajdonít Szádeczky-Kardoss Samunak, amit az avar-kor legavatottabb filológus kutatója soha le nem írt. Mert bár előljáróban tényleg érinti a „solitudo” értelmét, ami Iustinusnál, Regino forrásánál túlnépesedő területet jelent, ahonnan időnként néphullámok rajzanak ki; és az is igaz, hogy Reginónál ez olyan vidék, ahol „*helyhez kötött települések (falvak, vagy éppen városok) nincsenek, hanem ahol a pusztákon állandó mozgásban lévő (ekhós szekerekkel nomadizáló) népek élnek (esetenként éppen túlszaporodnak)*”; ám az aktuális szöveg-helyen Szádeczky-Kardoss egyáltalán nem szól sűrű tömegről! A „*Pannoniorum et Avarum solitudines*” szavak összerinte „*nem az avarok és pannóniaiak lakatlanul hagyott földjeire értendők, hanem mozgó életmódú pannóniaiak és avarok territóriumára, amelyről a bolgár és a morva állam, valamint a karantán őrgóf igazgatása alatt álló frank tartomány határai (fines) elérhetőek voltak.*”²⁷

A következő tétel már a régészet és az embertan kapcsolatát érinti. „*A jól azonosítható magyar régészeti leleteknek köszönhetően az is egyértelműen állítható, hogy az Árpád-kori magyar népesség a 10. századi honfoglalók utóda.*” Ezt az etnikai folyamatosságot sikerült (Fodor szerint) igazolni Hajdúdorog határában, közel kétezer temetkezés mintáján, az időben egymást követő pogány és keresztény temető feltárással: itt a legkorábbi sír a X. század elejéről, az utolsó a tatárjárás évéből való. „*Ez megcáfolhatatlan tény akkor is, ha másutt az antropológusok eltérést észleltek a 10. századi és az Árpád-kori népesség között.*” – hangzik az általános érvényű kinyilatkoztatás.²⁸ Fodor István itt egy 2005-ben publikált közleményére hivatkozik, amelynek tanulsága

²² FODOR 2006a. 93–94., 95.

²³ Erről összefoglalóan I. BÁLINT 2006. 317–321.

²⁴ KURZE, MGH. Script. Rer. Germ. L. 132.

²⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. 198. Korábbi, meghaladott „pusztaság” értelmezésére l. pl. HÓMAN 1917. 153.

²⁶ FODOR 2006a. 94.

²⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1993. 232–233. Fodor István eljárása azért is méltatlan, mert Szádeczky-Kardoss hangsúlyozza: hogy a régészeti leletek és az írott kútfőadatok mennyire vannak összhangban, azt megítélni nem a Regino-szöveg filológiai vizsgálójának feladata.

²⁸ FODOR 2006a. 95.

szerfelett derűlátó. „Kétségtelen tehát, hogy a temetőhegyi és a templom körüli temetőbe ugyanaz a népesség temetkezett, így hazánkban most nyílik majd lehetőség arra, hogy egy település népességének 10–13. századi csontanyagát az embertan kutatói a maga folyamatosságában vizsgálhatják meg.”²⁹ Alapvető kérdés: a Hajdúdorog mellett feltárt sírok tanulsága mit bizonyít a Magyar Királyság egészére vonatkozólag? Addig nem lehetséges komolyan venni ezt az általánosítást, amíg a Kárpát-medence minden magyarlakta vidékéről hasonló etnikai folyamatosságok sorát be nem tudja bizonyítani a régészeti kutatás. A kételyeket tovább súlyosbítja az időbeli rétegződés ténye: ez a nem egészen kétezer temetkezés ugyanis a X. és a XIII. század között oszlik meg. Ezt a „reprezentatív” mintát kell háromszáz évnnyire széthúzni; e mintegy tizenöt nemzedéknyi idő alatt Magyarországon több millió magyar ember született, élt és halt meg!³⁰ A kételyeket a temetők embertani anyagának 1996-ban és 2004-ben közzölt kiértékelése tetőzi be: Hajdúdorog–Temetőhegy XI–XII. századi népességének honfoglalás-kori párhuzama leginkább a Dél-Tiszántúlon élt populáció körében található meg!³¹ Visszatulva a „megcáfolhatatlan tényekre”, immár jól látszik Fodor durva önkényessége, ahogy az antropológusok (neki nem tetsző) megfigyeléseit egyszerűen felülírja a régészet érveléseivel. Érdemes lett volna elgondolkodni Lipták Pál véleményén, aki szerint egy tájon az ott lakók folytonosságát biztosabban és hosszabb távra lehet meghatározni hiteles csontleletek alapján, mint régészetileg, mert ha a viseletben, vagy a temetkezési szokásban változás áll be, attól még az alapnépesség azonos maradhat.³² Fodor István egyébiránt Éry Kinga nézetére utalt, amelynek értelmében az Árpád-kor magyarságának zöme nem Árpád népétől származik. Éry e következtetésére részint a koponyaleletek, részint a teljes csontvázak alapján mérhető testmagasság összehasonlításával jutott. Azt tapasztalta, hogy egyfelől a két csoport koponyaformája jelentősen különbözik, másfelől az Árpád-kori népesség alacsonyabb volt Árpád népénél, márpedig a kisebb termetű utódok nem vezethetők le magasabb termetű ősöktől.³³ A következetesség jegyében szükséges az embertani minta nagyságrendjét érinteni. Érynél 1994-re a honfoglalók első három nemzedékét 353 felnőtt koponya képviseli, 1997-re több mint

²⁹ Ennek lényege, hogy Hajdúdorog környékén több mint 1800 feltárt temetkezéstről van szó, amely két nagy tömbbe rendeződött (tehát nem egyetlen, összefüggő leletegyüttes). A várostól délre XI–XIII. századi, templom körüli temetkezés nyomai, a várostól északra X–XII. századi sírok kerültek elő, itt a legkésőbbi pénz II. Béla idejéből származik (1131–1141). Ettől északnyugatra egy kis dombon Árpád-kori templom maradványai vannak, a temetőben talált legkorábbi pénz II. Géza-kori (1141–1162), tehát a II. Béla korában felhagyott temetőhegy után közvetlenül itt folytatódtak a temetkezések. A legkésőbbi pénz II. András (1205–1235) verete. A tatárjárás után (miatt) ez a vidék örökre elnéptelenedett. FODOR 2005. 197–212. Az idézet uo. 201.

³⁰ Érdemes Kristó Gyula demográfiai elméletét felidézni, hiszen ő Györffyhez képest kevesebb honfoglalóval és kisebb Árpád-kori népsűrűséggel számol, vagyis Fodor István hajdúdorogi mintájával elnézőbben bánunk, ha Kristó alacsonyabb számadataihoz mérjük. Kristó szerint a honfoglaló magyarság legfeljebb 100 ezer fő lehetett, a 900 táján itt élő népességet 150–250 ezer ember közé becsülte, 1060–1070 körül legfeljebb 550 ezer lakossal számol, a XII–XIII. század fordulóján 1–1,1 millió fővel. Látható, hogy itt csak három időmetszetről készült lélekszámbecslés. KRISTÓ 1996. 110–142.

³¹ SZÜCS–SZATHMÁRY–NYILAS–GUBA 1996. 137–141.; SZATHMÁRY–GUBA 2004. 198.

³² LIPTÁK 1977. 241. Nem kell feltétlenül identitástudat-változásra gondolni, elég Ricz Péter megfigyeléseire utalni az észak-bácskai avar leletek kapcsán. A moravicai és a horgosi késő-avar temetők legutolsó, mélyen a IX. századba nyúló időrétegeiből alig maradt fenn leletanyag a korábbiakhoz képest, azonban a tájolás azonossága és a kultikus szokások (edények sírba tétele, étel-ital útravaló) folytonossága arra vall, hogy nem rituális változás állt be, hanem teljes elszegényedés. RICZ 1993. 171–186.

³³ ÉRY 1993. 45–47.; ÉRY 1994. 217–224.; ÉRY 1996. 103–111.; ÉRY 1997. 52–56. Újabban nagyobb minta (849 koponyalelet) alapján a kétféle népesség XI. század előtti elkülönítését tapasztalja FÓTHI 2006. 51.

négyszáz. Langó Péter joggal vetette fel, hogy Éry Kinga adatai tekinthetők-e reprezentatív mintának.³⁴ Nyilvánvalóan pont annyira, mint régészeti oldalról a hajdúdorogi leletmennyiség. Csakhogy akad különbség a kutatói magatartást tekintve. 1997-ben Éry Kinga tisztességgel megvallotta, hogy „*a leleteink bármily ütemben gyarapodjanak is, a honfoglalók egykorvált lélekszámához képest elenyészően csekélyek maradnak.*”³⁵ A mértéktartás ezen hangvétele viszont teljességgel hiányzik Fodor érveléséből.

Nincs ez másként a „kettős honfoglalás” elvetésekor sem. Fodor szerint nem kétséges, hogy „*a magyar nyelvet kizárólag az Árpád vezette honfoglalók hozták az országba*”, ekképp az avarok magyarsága, Árpád népének török nyelvűsége, és az évszázadok során beszívárgó magyar nyelvű lakosság elgondolása, úgymond, megalapozatlan fantazmagória.³⁶ Tekintsünk el attól, hogy a László Gyula nevével fémjelzett elmélet legfőbb kritikusa Kristó Gyula jóval visszafogottabb megfogalmazással él. Az ő szavai szerint ez a „*kifejezetten etnikai azonosításra épülő elképzelés, éppen azokon a pontokon marad kiváltképpen adós a meggyőző bizonyítással, amelyek az etnikai minősítés szempontjából elsőrendű fontosságúak: a nyelvi és az együvé tartozást kifejező tudati jelenségek dokumentálásában. Éppen ezért a „kettős honfoglalás” elméletét nem tekinthetjük megalapozottnak.*”³⁷ A gond valójában az, hogy Fodor István megállapítása nyelvtörténeti adatok híján nem értelmezhető: nem igazolható és nem cáfolható. Nincsenek olyan nyelvemlékeink, amelyek reprezentatív jelleggel tanúskodnának a Kárpát-medencében élő „avar” néven nevezhető lakosság nyelvéről (nyelveiről?), vagyis nincsenek kontrolladatok arra nézvést, hogy az etelközi magyarokhoz képest milyen nyelven (nyelveken) szóltak meg azok az emberek, akiket „avar” néven jelölnek a források. A 895 előtti magyarság elszórt nyelvi adatai idegen nyelvi környezetben, idegen betűkészlettel lejegyezve őrződtek meg. Ezek jórészt vitatott etimológiájú személynevek. A legkorábról adatolható nyelvemlékünk, amely nem tulajdonnévi szószedet, hanem viszonylag összefüggő és alaktani következtetések levonására is alkalmas szöveg, a tihanyi apátság javára kiállított kiváltságlevélben maradt fenn 1055-ből. Ekkorra a magyarok már bő másfél évszázada együtt éltek a Kárpát-medencei őslakosság leszármazottaival: az „avar” és a „magyar” etnikai elkülöníthetősége erre az időre rég lehetetlen! Jelenlegi ismereteink alapján ki mondhatná meg bizonyosan azt, hogy a mai magyar nyelv IX. századi előzményét a kelet-európai steppén és/vagy a Kárpát-medencében beszélték-e? Fodor Istvánnal ellentétben (az általa pontatlanul idézett) Szádeczky-Kardoss Samu világos különbséget tudott tenni a bizonyíték nemléte és a nemlét bizonyítéka között. „*A római kor és a XI. század (a magyar állam írásbeliségének megindulása) közötti fél évezred forrásai annyira kis számúak, szegényesek, hézagosságok, gyakran bizonytalan értelmezésűek és rosszul tájékozottak, hogy a bennük előforduló szűkös és problematikus Kárpát-medencei névanyag félreérthetetlen bizonyossággal nem mutatja meg: meddig nem és mikortól lehet vagy éppen kell finnugor (előmagyar) nyelvű etnikum jelenlétével számolni a Közép-Dunamedencében. A magyar átlagember, de a történészek, kutatók többségének tudatában is bizonyított*

³⁴ LANGÓ 2007. 190. Az antropológia és a régészet kapcsolatának áttekintését l. LANGÓ 2007. 182–193.

³⁵ ÉRY 1997. 55–56. Hasonló kérdés merül fel Fóthi Erzsébet tanulmányának olvasásakor. Fóthi 1998-ra térben igen tág eurázsiai körből vett mintát a VI–VIII. századi Kárpát-medencei etnogenezis összehasonlító embertani vizsgálatához. Az időben is több mint két évezredet átfogó minta ugyanakkor „csak” 224 számozott lelőhelyet tüntet fel. FÓTHI 1998. 497–521.

³⁶ FODOR 2006a. 95.

³⁷ KRISTÓ 1983. 186.

tényként élő tétel, miszerint Árpád 895-ös honfoglalása a szóban forgó terminus, csak hipotézis, amely mellett más feltevések sem hagyhatók számításon kívül.”³⁸ E nézetről tárgyyszerű (bár vitatható okfejtésű) kritikát megint csak Kristó Gyula fogalmazott meg, aki Levedi nevének magyar eredetével példázza, hogy alapvetően magyar etnikumú népesség jött 895-ben a Kárpát-medencébe.³⁹

Amíg a „kettős honfoglalás” elutasításában Fodor megegyezik Kristóval, addig másutt éles hangú bírálattal illeti. Persze egyetlen kutató, még egy történész akadémikus nézete sem áll vitán felül; ám ez a bírálatra is vonatkozik. Kristónak a magyar nemzet születéséről írt könyvét másik 2006-os publikációjában a magyar etnogenezisről készült munkának minősíti Fodor, majd így sajnálkozik: „A kiváló Kristó Gyula még tallózva sem tanulmányozta a néppé válás gazdag nemzetközi szakirodalmát. Mert, ha ezt tette volna, az etnikai „mi – ők” szemléletbeli oppozíciót aligha nevezte volna „xenofóbiának”, és semmiképpen sem irodalmi előzményekből vezette volna le az etnikum kialakulását. Könyvében igaztalan, erős és durva bírálatnak vetette alá Szűcs Jenő munkásságát, pedig éppen Szűcs Jenő adott példát a korai néppé válás tárgyyszerű vizsgálatára.”⁴⁰ E kritikáját 2010-ben rövidítve újraközlí: „teljesen tarthatatlan az a még manapság is fel-felbukkanó álláspont, mely szerint a magyar nép csak közvetlenül a honfoglalás előtt, vagy még később, az Árpád-korban alakult ki. Egyik neves történészünk [Kristó Gyula] egyenesen úgy fogalmazott, hogy 'a magyar nemzet a 13. század szülötte'...”⁴¹ Teljes kifejlésében áll előttünk az a fogalmi zavar, amely eluralkodott Fodor Istvánon: a „nép” és a „nemzet” szót szinonimaként használja! E két csoportjelölő kifejezés egymáshoz való viszonya folyamatos vita tárgya,⁴² de annyi bizonyos, hogy a xenofóbiát nem a *nép*, hanem a *nemzet* egyik ismérvének tartotta Kristó.⁴³ A fogalmi zavar további tünete, hogy Fodor később a *néppé válás* (etnogenezis) orosz irodalmát kéri számon a magyar *nemzetté válás* monográfiáján, holott a magyarság legkorábban a nyugat-európai keresztény latin nyelvű kultúra fogalomrendszerének keretei között fejezte ki nemzeti összetartozás-tudatának jegyét.⁴⁴

³⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. 7.

³⁹ KRISTÓ 1983. 181. vö. JAKUBOVICH 1918. 229–230. Kristó érvelése több szempontból ingatag. 1. Levedi nevének magyar etimológiája nem áll vitán felül. Újabban Demény István Pál vetette fel, hogy a Levedi „Levöcske” értelmében nem lehet felnőtt név, legkésőbb méltóságra jutásakor új nevet vett volna fel. Esetleges megoldásra a vajdai méltóság szláv nevéből következtethetni: szláv tolmácsokat alkalmazhattak a bizánci udvarban, akik talán a méltóság mellé a személy nevét is lefordították (Lebegy = hattyú). DEMÉNY 2001. 93. Személynevekre etnikai elméletet azért sem érdemes építeni, mert az etimológia megingása az egész elméletet dönti romba. 2. Nem Levedi az egyedül vitatott személynév. Álmos nevére például Németh Gyula és Pais Dezső elképzelhetőnek tartja mind a magyar, mind a bolgár-török etimológiát, Berta Árpád határozottan a török mellett érvel. NÉMETH 1991. 276.; PAIS 1977. 138.; BERTA 2001. 113–114. Mindez mit bizonyít Álmos és népe anyanyelvéről? 3. Az sem biztos, hogy Levedi Álmos kortársa volt. A róla szóló híradás ellentmondásai miatt valószínű, hogy korábban élt: Deér József a VIII. század második felére, míg Dümmerth Dezső a VII. századra gondolt. DEÉR 1945–1946. 7–9.; DÜMMERTH 1971. 411.

⁴⁰ FODOR 2006b. 30–31.

⁴¹ FODOR 2010. 10.

⁴² RÓNA-TAS 1989. 1–13. Úgy tűnik, Szűcs Jenő könyvét többet dicsérte, mint használta Fodor, mert onnan is eligazítást nyerhetett volna a „nép” és a „nemzet” szavak használatáról. SZÜCS 1992. 40–266. Más felfogásban I. KRISTÓ 1997. 13–73. Újabban BÁLINT 2006. 282–287.

⁴³ E két fogalom világos elkülönítését I. KRISTÓ 1997. 129. vö. uo. 179.

⁴⁴ A nyugati középkor szövegeiben megjelenített identitás-formákhoz jó szakirodalom hatalmas bibliográfiával: CORRADINI–MEENS–PÖSSEL–SHAW 2007.

Egy történetiségről értekező tapasztalt régész-kutatótól a biztos fogalomhasználaton túlmenően elvárható (lenne) az alapvető írott kútfők és a szakirodalom ismerete. Sajnos ebben a vonatkozásban is akadnak „érdekességek”.

Ami az írott kútfőket illeti: az ősmagyar nyelv steppei környezetben történt fennmaradását Fodor abban látja, hogy a magyarok nehezen tanulták meg iráni és török nyelvű szomszédaik nyelvét, illetve azok is csak komoly erőfeszítések árán sajátították el a magyart; mint mondja, egy „*kommunikációs gát valóságos védőburkot vont az ősmagyarok köré*”.⁴⁵ A steppei népek nyelvtanulási képességeit – egyszersmind Fodor István forrásismeretét – az alábbi szöveghely szemlélteti: „*Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.*”⁴⁶ VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) államkormányzati műve, a *De Administrando Imperio* 39. fejezete szól a magyarok és kabarok kölcsönös kétnyelvűségéről; e bizánci munkát magyar vonatkozásai miatt történeti irodalmunk 1740 óta használja, és az egyik legfontosabb forrásként tartja számon.

Ami a szakirodalom ismeretét illeti: a rövidség kedvéért csak két példát emelek ki. Az első egy kisebb horderejű pontatlanság. Fodor meglehetősen magabiztossággal szól arról, hogy az ősgestát Szent László (1077–1095) korában írták.⁴⁷ Ez valójában nem tény, hanem „csak” egy tudományos feltételezés, amit Hóman Bálint munkált ki nagy műgonddal.⁴⁸ Más kutatók – nem kevesebb műgonddal – azonban I. András (1046–1060),⁴⁹ Salamon (1063–1074),⁵⁰ és Könyves Kálmán (1095–1116) korára⁵¹ keltezték a magyar historiográfia kezdeteit; célszerűbb lett volna az óvatos megfogalmazás. Mindenesetre érdekes, hogy Fodor itt Hóman nyomába szegődik, mert alább éppen azt láthatjuk, hogy Hóman Bálint két kortársával együtt Fodor István célkeresztjébe kerül. E második példa a többirányú magyar etnogenezis egy középkorban megfogalmazott változatának szakmai továbbélésére mutat. Fodor sajnálattal állapítja meg azt, hogy az „*ősdi hun–magyar közös származástudat*” a XX. század elején még a hazai tudományos körökben is uralkodó álláspont volt.⁵² A kritika éle Gombocz Zoltán, Hóman Bálint és Moravcsik Gyula felé irányul. „*E nézet kialakulásában minden bizonnyal tudományon kívüli szempontok is szerepet kaptak. A trianoni békediktátum után ugyanis legkiválóbb tudósaink is rendkívül fontosnak tartották a magyarság nemzeti öntudatának megerősí-*

⁴⁵ FODOR 2010. 11.

⁴⁶ DAI. 175. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁴⁷ FODOR 2010. 6.

⁴⁸ HÓMAN 1925a. 86., 105–106.

⁴⁹ DOMANOVSKY 1906. 129–130.; HORVÁTH 1954. 305–315.

⁵⁰ GERICS 1961. 46–84.

⁵¹ GYÖRFFY 1993. 147–150.; KRISTÓ 2002. 32.

⁵² Fodor István indulatkitörése, amivel a hun–magyar származástudatot becsmérlő jelzővel illeti, végleg komolytalanná teszi okfejtését. Ha az a hun eredettudat „ősdi”, amelynek hazai lejegyzését Kézai előtt csak feltételezni lehet, akkor mennyire „ősdi” az ősmagyarok etnikai tudata és a csodaszarvas-monda, aminek egész tanulmányt szentel Fodor? Éppen ő mutat rá, hogy a szarvas-ábrázolások a Kr. e. VIII. századtól terjedtek el a steppén, vagyis jóval a magyarság történetileg körülhatárolható megjelenése előtt. Ezek a szarvas-ábrázolások nem „ősdiak”? FODOR 2006b. 12.

tését, mindenképpen elősegítették a dicsőséges nemzeti múlt tudatosítását.”⁵³ Ha ez a vád beigazolódna, óhatatlanul megrendülne az említettek szakmai hitele. Csakhogy ez a sejtetés már az életrajzi adatok fényében is visszatetsző. Gombocz Zoltán 43 esztendősen érte meg a békediktátumot, ám Hóman Bálint csak 35, Moravcsik Gyula pedig még csak 28 éves volt 1920-ban, így ez előtről nem várhatunk tőlük jelentős publikációs tevékenységet; kiváltképp egy ilyen nagy horderejű, már akkorra is tetemes szakirodalmat gerjesztő témában. Fodor István feltételezésének kizárólag abban az esetben lehetne létjogosultsága, ha 1920 előtt egyikük sem nyilvánított volna pozitív véleményt a magyarság hun hagyományáról. Azonban ez nem így van, 1917-ben ezt már megtette Hóman Bálint. Az akkor 32 éves fiatal történész szerint a magyarok hunokkal való azonosítása régi, első megjelenésükkel egyidejű hagyomány. Bár ez az azonosság-gondolat szerinte az itt talált pannóniai szláv lakóktól is kerülhetett a magyarok köztudatába, „Valószínű azonban, hogy e hagyományokat az őshazából hozott emlékek is támogatták. Mert ha a nyugati népeknél ily élénken élt a hunok emléke, fel kell tennünk, hogy az óriási hun-birodalom kötelékébe tartozó népeknél, törzseknél, s így a magyaroknál sem vesztetett ki teljesen.”⁵⁴ Noha a hun és a magyar nép folytonossága tárgyában Gombocz Zoltán nem foglalt állást, de Hóman gondolatmenetét elismeréssel fogadta 1918. április 8-án tartott előadásában, mint „nagy készüllettel” végzett bizonyítást.⁵⁵ Azt sem mondhatni, hogy Hóman Bálint kiérlelt, 1925-ben publikált szakmai állásfoglalása gyógyírt jelenthetett volna a békediktátum által megsebzett nemzeti érzület számára. Azt ugyanis bizonyíthatatlannak ítéli, hogy a hun monda jelenlegi formájában valaha élt volna a magyar nép ajkán, csak az ősi hun hagyományt tartja eredetinek és hitelesnek.⁵⁶ E mégoly rövid szemlézés révén is egyértelmű, hogy Hóman Bálintnak a hun hagyományról alkotott nézete nem holmi Trianon-komplexus hozadéka, hanem természetes tudósi fejlődés eredménye; olyan hidat képez, amelynek két pillére az 1920 előtti és utáni magyar szellemi életből nő ki. Tudományos alapon persze lehet ellene érvelni,⁵⁷ egyáltalán: a hun–magyar folytonosság valóságmagvának megléte/hiánya és a hun hagyomány keleti/nyugati eredete felől szintén lehet és kell történészi vitát folytatni,⁵⁸ de Hóman Bálint szakmai tisztességét kétségbe vonni nem etikus eljárás. (Az pedig Fodor István józan önismeretének teljes hiányára vall, hogy éppen ő gyanít politikai befolyásoltságot mások munkásságában.) Fodor „logikáját” *ad absurdum* vezetve akár azt is gyaníthatnánk, hogy Kézai Simon 1285-re, Kálti Márk 1358-ra, vagy Thuróczy János 1488-ra egy sajátos, megelőlegezett Trianon-komplexusban szenvedett, a hun ősök krónikákba foglalt dicsőségével évszázadokra felvértelve a magyarságot mindenfajta országcsönkítés lelki megrázkódtatása ellen. Az olyan „ősmagyarok” pedig, mint például az Itáliából Mátyás király (1458–1490) udvarába érkezett Antonio Bonfini, vagy a tiroli származású katonacsaládba született jezsuita Pray György (1723–1801), ne is említessenek a maguk hármas osztatúra bővített hun–avar–magyar előidő-szemléletével;⁵⁹ jóval a modern nacionalizmus kora előtti időkből.

⁵³ FODOR 2006b. 28.

⁵⁴ HÓMAN 1917. 132–134.

⁵⁵ GOMBOCZ 1923–1927. 2., vö. GOMBOCZ 1917–1920. 129.

⁵⁶ A végkövetkeztetést l. HÓMAN 1925b. 93.

⁵⁷ KRISTÓ 1978. 55–64.

⁵⁸ Az újabb szakirodalomra csak utalásszerűen l. BÁLINT 2006. 336.

⁵⁹ Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásainak művelődéstörténeti hátteréről SZABADOS 2006. 19–67., 128–201.

A régészettudomány történetiségétől a magyar történettudomány régiségéig jutottam, mert annak „születési évét” Pray György felléptével (1761) szokta keltezni historiográfiánk.⁶⁰ Nem valószínű, hogy a jezsuita tudós élete alkonyán érdemben valamit is tudott volna kezdeni az 1799-ben előkerült nagyszentmiklósi kincessel,⁶¹ miközben a magyar régmúltról fellelhető, ma ismert írásos emlékek többsége már megfordult Pray munkaasztalán. Az elvitathatatlanul történeti jellegű régészet fiatalabb tudomány, forrásbázisa jelenleg is olyan gyors ütemben nő, amiről az írott források vizsgálói álmodni sem mernek. A régészetnek ezzel a mennyiségi bővüléssel egyidejűleg kell saját minőségi előmenetelével foglalkoznia és a filológiai történetkutatáshoz való viszonyát újra és újra megfogalmaznia. Remélem, rövid kritikái áttekintésemből kiderült, melyek a követendő, és melyek a kerülendő kutatói magatartásformák.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT 1994. = BÁLINT Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994. 39–46.
- BÁLINT 1995. = BÁLINT Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok. Szeged 1995.
- BÁLINT 2004. = BÁLINT Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest 2004.
- BÁLINT 2006. = BÁLINT Csanád: Az ethnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok* 140 (2006) 277–347.
- BERTA 2001. = BERTA, Árpád: Álmos and táltos. *Shaman* 9 (2001/2.) 99–117.
- BRATHER 2006. = BRATHER, Sebastian: „Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25. *Nemzetépítés és régészet*. 2006. 23–72.
- CORRADINI–MEENS–PÖSSEL–SHAW 2007. = Texts and Identities in the Early Middle Ages. Eds. CORRADINI, Richard – MEENS, Rob – PÖSSEL, Christina – SHAW, Phil. Wien 2007.
- DAI. = Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003.
- DEÉR 1945–1946. = DEÉR József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80 (1945–1946) 1–20.
- DEMÉNY 2001. = DEMÉNY István Pál: A honfoglalás a folklórfilológus szemszögéből. In: Kőrösi Csoma Sándor és a magyar történelem útjai. Szerk.: Gazda József. Sepsiszentgyörgy 2001. 89–99.
- DOMANOVSKY 1906. = DOMANOVSKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Budapest 1906. 129–130.
- DÜMMERTH 1971. = DÜMMERTH Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közlemény* 17 (1971) 404–430.
- ERIKSEN 2006. = ERIKSEN, Thomas Hylland: Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába. Budapest 2006.
- ÉRY 1993. = ÉRY Kinga: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. 45–47.
- ÉRY 1994. = ÉRY Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Budapest 217–224.
- ÉRY 1996. = ÉRY Kinga: Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság a testmagasság tükrében. In: Honfoglaló magyarság. Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem. Szerk.: Pálfi György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika. Szeged 1996. 103–111.

⁶⁰ HÓMAN 1938. 407.

⁶¹ Ennek legújabb monografikus feldolgozását l. BÁLINT 2004.

- ÉRY 1997. = ÉRY Kinga: A honfoglaló magyarság embertani képe. In: Honfoglalás és Árpád-kor. Szerk.: Makkay János – Kobály József. Ungvár 1997. 52–56.
- FODOR 2005. = FODOR István: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. (Előzetes közlemény) In: „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005. 197–212.
- FODOR 2006a = FODOR István: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. *Archaeológiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- FODOR 2006b = FODOR István: Az ősmagyarság etnikai tudata és a Csodaszarvas-monda. In: *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány* II. Szerk.: Molnár Ádám. Budapest 2006. 9–37.
- FODOR 2010. = FODOR István: Történelmünk kezdetei. *Vasi Szemle* 54 (2010) 3–30.
- FÓTHI 1998. = FÓTHI Erzsébet: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogeneziséhez. Embertani kapcsolatok a 6–8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* IV. (1998) 497–521.
- FÓTHI 2006. = FÓTHI Erzsébet: A Kárpát-medence X. századi antropológiai leletanyagának megoszlása. In: A Magyar Őstörténeti Munkaközösség Egyesület jubileumi konferenciája. Szerk.: Szigeti Antal. Budapest 2006. 49–59.
- GERICS 1961. = GERICS József: Legkorábbi gestaszervezeteink keletkezésrendjének problémái. Budapest 1961.
- GOMBOCZ 1917–1920. = GOMBOCZ Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I. *Nyelvtudományi Közlemények* 45 (1917–1920) 129–194.
- GOMBOCZ 1923–1927. = GOMBOCZ Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II–III. *Nyelvtudományi Közlemények* 46 (1923–1927). 1–33., 168–193.
- GYÖRFFY 1963. = GYÖRFFY György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. sz. közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kovacsics József. Budapest 1963. 45–62.
- GYÖRFFY 1993. = GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest 1993.
- HARMATTA 1998. = HARMATTA János: A honfoglalás mai szemmel. *Magyar Nyelv* 94 (1998) 129–151.
- HÓMAN 1917. = HÓMAN Bálint: A magyar nép neve a középkori latinságban. *Történeti Szemle* 6 (1917) 129–158.
- HÓMAN 1925a. = HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest 1925.
- HÓMAN 1925b. = HÓMAN Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Budapest 1925.
- HÓMAN 1938. = HÓMAN Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. In: Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika. Budapest 1938. 383–437.
- HOPPÁL 2010. = HOPPÁL Mihály: Sámánok világa. Budapest 2010.
- HORVÁTH 1954. = HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest 1954.
- JAKUBOVICH 1918. = JAKUBOVICH Emil: Lél és Lebedias. *Magyar Nyelv* 14 (1918) 225–230.
- KRISTÓ 1978. = KRISTÓ Gyula: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. Mítosz és történelem. Szerk.: Hoppál Mihály – Istvánovics Márton. Budapest 1978. 55–64.
- KRISTÓ 1983. = KRISTÓ Gyula: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: Szegedi Bölcsész-műhely '82. Szerk.: Róna-Tas András. Szeged 1983. 177–190.
- KRISTÓ 1995. = KRISTÓ Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995.
- KRISTÓ 1996. = KRISTÓ Gyula: Honfoglalás és társadalom. Budapest 1996.
- KRISTÓ 1997. = KRISTÓ Gyula: A magyar nemzet megszületése. Szeged 1997.
- KRISTÓ 2002. = KRISTÓ Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest 2002.

- KURZE, MGH. Script. Rer. Germ. = Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi. Recognovit Fridericus KURZE. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi. L. Hannoverae 1890.
- LANGÓ 2007. = LANGÓ Péter: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.
- LÁSZLÓ 1978. = LÁSZLÓ Gyula: A „kettős honfoglalás”. Budapest 1978.
- LIPTÁK 1977. = LIPTÁK Pál: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest 1977. 231–242.
- MAKK 2009. = MAKK Ferenc: A magyarság korai története. Az Uráltól a Kárpátokig. In: Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban. Katalógus. Szerk.: Sarobe, Ramon – Tóth Csaba. Budapest 2009. 49–69.
- MEH. = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: Györffy György. Budapest 2002.
- NÉMETH 1991. = Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1991.
- OLAJOS 2001. = Olajos Teréz: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szeged 2001.
- PAIS 1977. = Anonymus Gesta Hungarorum. PAIS Dezső fordítása. Budapest 1977.
- RÉVÉSZ 2006. = RÉVÉSZ László: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés. *Arrabona* 44/1 (2006) 411–440.
- RICZ 1993. = RICZ Péter: Adatok az északbácsi avar temető felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. 171–186.
- RÓNA-TAS 1989. = RÓNA-TAS András: Nép és nemzet. Viták fogalmakról Európában. Szűcs Jenő emlékének. *Valóság* 32 (1989/6.) 1–13.
- SINOR 2005. = SINOR Dénes: Az őstörténet és etnogenezis problémáiról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXI. (2005) 3–14.
- SZABADOS 2006. = SZABADOS György: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Budapest 2006.
- SZATHMÁRY–GUBA 2004. = SZATHMÁRY László – GUBA Zsuzsanna: A Tiszántúl késő avar kori (8–9. sz.), magyar honfoglalás kori (10. sz.) és Árpád-kori (11–13. sz.) népességének összefüggései. *Anthropológiai Közlemények* 45 (2004) 193–199.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. = SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: A kettős honfoglalás kérdéséhez. Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiából 1. Szeged 1971.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. = SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In: Szegedi Bölcsész-műhely '82. Szerk.: Róna-Tas András. Szeged 1983. 191–210.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1993. = SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. 227–236.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. = SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: Az avarok története Európában. In: Árpád előtt és után. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1996. 21–30.
- SZENTPÉTERI 2006. = SZENTPÉTERI József: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1 (2006) 455–496.
- SZÜCS 1992. = SZÜCS Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged 1992.
- SZÜCS–SZATHMÁRY–NYILAS–GUBA 1996. = SZÜCS László – SZATHMÁRY László – NYILAS Károly – GUBA Zsuzsanna: Hajdúdorog–Temetőhegy Árpád-kori népességének becsült honfoglalás-kori (10. századi) előzményei. In: Honfoglaló magyarság. Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem. Szerk.: Pálfi György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika. Szeged 1996. 137–141.
- TAKÁCS 2006. = TAKÁCS Miklós: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiség-tárából*. Új sorozat I. [XI.] (2006) 67–98.
- TOMKA 1997. = TOMKA Péter: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35 (1997) 68–75.
- VÁSÁRY 2008. = VÁSÁRY István: Magyar őshazák és magyar őstörténészek. Budapest 2008.